

ПОСТКОМУНІСТИЧНА ДИНАМІКА СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Відмічено, що кожен політичний режим по-своєму позначається на можливостях спільноти зберігати і передавати соціально-значимі смисли. Перехідні політичні режими характеризуються реабілітацією раніше заборонених історичних тем, але також і неготовністю громадян до прийняття і критичного осмислення минулого. Пам'ять демократичного суспільства динамічна і відкрита до діалогу.

Ключові слова: динаміка суспільної пам'яті, посткомуністичні суспільства, політика пам'яті.

ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ОБЩЕСТВЕННОЙ ПАМЯТИ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Отмечено, что каждый политический режим по-своему сказывается на возможностях общества сохранять и передавать социально-значимые смыслы. Переходные политические режимы характеризуются реабилитацией ранее запрещенных исторических тем, но также и неготовностью граждан к критическому осмыслению прошлого. Память демократического общества динамична и открыта к диалогу.

Ключевые слова: динамика общественной памяти, посткоммунистические общества, политика памяти.

POST-COMMUNIST DYNAMICS OF PUBLIC MEMORY: POLITICAL ANALYSIS

Noted that each political regime in their community affects its ability to store and transmit significant social meanings. Transitional political regimes characterized previously banned rehabilitation of historic themes, but also citizens are not prepared to adopt and critical thinking of the past. Memory of a democratic society is dynamic and open to dialogue.

Keywords: dynamics of public memory, post-communist society, the politics of memory.

Суспільна пам'ять стала предметом політологічного аналізу вже в силу того, що має як інституційний, так і позаінституційний вектори розвитку. Факти далекого історичного минулого все частіше стають об'єктом складних політичних суперечок і навіть міжнародних конфліктів, а спогади про нещодавні події суспільного та державного значення потребують адекватних механізмів їх збереження і осмислення громадськістю. Окреслена проблематика, безумовно, актуальна для країн з тоталітарним чи авторитарним минулим загалом та для посткомуністичних режимів, зокрема. Саме тут динаміка суспільної пам'яті набирає суттєвих темпів, змінюється культура збереження та відтворення суспільно-значимих смислів, загострюється питання політичного та громадського діалогу щодо інтерпретацій пережитого досвіду.

Означена тема статті однаково актуальна, як у роботах дослідників феномену суспільної пам'яті (Я.Грицак, Ж.Мінк, М.Рябчук, С.Требст, М.Хальбвакс та інші), так і для вчених, що аналізують специфіку демократичних транзитів у Центральній та Східній Європі (В.Бабкін, В.Бакіров, Г.Зеленько, Ч.Ендрейн, М.Сазонов, О.Фісун та інші). Метою ж цього дослідження було синтезувати здобутки згаданих науковців та проаналізувати динаміку суспільної пам'яті в рамках зміни політичного режиму. *Динаміка суспільної*

пам'яті розглядається як процес поступової трансформації останньої під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Вивчення динаміки пам'яті передбачає дослідження причинно-наслідкових і зворотних зв'язків (реакцій і затримок реакцій на впливи середовища нового політичного режиму), у чому й конкретизувались завдання запропонованої статті.

Кожен політико-правовий режим залишає свій відбиток на змісті суспільної пам'яті та на можливостях спільноти зберігати і передавати значимі цінності та ідеї. Розглянемо детальніше цю особливість суспільно-політичного життя. *Тоталітарна офіційна політика пам'яті* повністю поглинає різновекторні колективні мнемічні процеси, наявні у суспільстві. Держава здійснює жорсткий контроль за простором творення історичних наративів. Сама ж історія служить ідеологічним засобом легітимації існуючої державної влади. Суспільна пам'ять за цих умов тотально підмінювалась такою офіційною версією історії і, врешті, ототожнювалась з нею. Тоталітарний політичний режим не визнає та гостро критикує альтернативні інтерпретації минулого, застосовує суворі репресії та насильство до опонентів офіційної версії історії. Не випадково поряд з економічними, соціальними, національними причинами розпаду комуністичних режимів важливу роль тут відіграли питання відновлення історичної правди (не беремо до уваги сам факт імовірності встановлення історичної правди як такої). Порівнюючи політичні системи різних країн, Ч.Ф.Ендрейн зазначив, що розпад комуністичних партійних держав був також викликаний крахом легітимності марксистсько-ленінських політичних ідеологем. Інтелектуали-дисиденти піддали критиці комуністичні режими за порушення таких етичних принципів, як справедливість, чесність істина, співчуття до ближнього, громадянські свободи і особиста гідність [1, с.212]. Відтак вимога повернення насильно втрачених знань про події минулого стала закономірною складовою більшості опозиційних рухів Центрально-Східної Європи кінця ХХ ст.

Події того часу дали початок формуванню конкурентного середовища у галузі політики пам'яті, у просторі якого, окрім досі монопольної комуністичної партії, з'являються численні соціальні групи – студенти, письменники, фронти громадської дії, науковці, культурні діячі тощо. Як вдало помітив у той час український учений В.Бабкін: „Перебудова викрила ілюзорність стереотипу „ідейно-політичної єдності радянського суспільства” [2, с.137]. Втім, практика показала – кількісне розширення кола суб'єктів політики пам'яті ще не означало узгодження інтересів щодо наявного у суспільстві розмаїття спогадів про минуле. Під час функціонування *авторитарних політичних режимів* держава лише вибірково втручається у неполітичні сфери суспільного життя. Саме з цих сфер починається реабілітація раніше заборонених тем історичного минулого. Проте поряд із відкриттям вільного доступу до раніше прихованої від громадськості інформації, прослідковується тенденція неспроможності суспільства й державної еліти дійти згоди щодо ефективного використання цієї інформації. Систематичне стирання колективної пам'яті, яка не могла збігатися з тим, що намагався утримувати режим в офіційній пам'яті, спричинив кризу ідентичності суспільства, вважає російський дослідник Ю.Афанасьєв [3, с.441]. Більше того, зміст народної пам'яті стає предметом маніпуляцій під час поточної політичної боротьби.

Французький дослідник Ж.Мінк відмічає, що у жодній із посткомуністичних країн немає нині *консенсусу* щодо остаточного закриття справи комуністичної минувшини. Навпаки, складається враження, що з часом її значення у політичному житті посилюється під тим приводом, що її моральні і соціально-політичні наслідки не було викреслено [4, с.31]. Критерій консенсусу часто використовується транзитологами для класифікації політичного авторитаризму. Тут виділяють: авторитаризм за відсутності консенсусу або за умов псевдоконсенсусу; авторитарний режим на базі обмеженого консенсусу – часткової згоди як усередині правлячої еліти, так і між нею та рештою громадян; авторитаризм заснований на широкому консенсусі на базі національних соціокультурних традицій [5, с.18]. У контексті наявних у перехідних суспільствах мнемічних процесів категорію

консенсусу запропонував використовувати німецький дослідник С.Требст. Він умовно розподілив посткомуністичні суспільства на чотири групи – відповідно до наявної в них „культури пригадування”:

1. суспільства, де існує загальна згода щодо „чужого” характеру комуністичної влади, накинutoї ззовні, – насамперед це Естонія, Латвія та Литва;
2. суспільства, де такої згоди немає і де точаться запеклі політичні дискусії щодо інтерпретації диктаторського минулого – як у Польщі й Угорщині, так і в Україні;
3. суспільства, охоплені апатичною амбівалентністю щодо комуністичного минулого, - Румунія, Болгарія та інші балканські країни;
4. держави з тяглістю авторитарних структур та без виразного відмежування від комуністичної спадщини – як, наприклад, Російська Федерація, Білорусь, Молдова [6, с.18].

Пошук консенсусу з приводу осмислення та оцінок подій минулого реалізується як на інституційному, так на позаінституційному рівнях динаміки суспільної пам’яті сучасних посткомуністичних режимів. Як пише Ж.Мінк, якщо говорити про інституційну площину, існують закони про люстрацію осіб і декомунізацію структур, які доповнюються державною політикою соціалізації та інформування і механізмами керування пам’ятевими ресурсами, як-от архівами [4, с.31]. У суспільній площині варто виокремити громадські ініціативи очевидців, учасників і постраждалих від певних подій минулого; наукові та культурно-освітні організації, діяльність яких націлена на вивчення та популяризацію знань про минуле; громадські формування, чия діяльність спрямована на охорону та відтворення окремих традицій, збережених суспільною пам’яттю. Власне у процесах динамічного розвитку суспільної пам’яті значну роль відіграє ступінь сформованості інститутів громадянського суспільства. Перехідні ж політичні режими найчастіше характеризуються пасивністю, неготовністю мас до прийняття власної історії. Громадянське суспільство часто виявляється недостатньо зрілим для критичного осмислення як спільних перемог, трагедій, так і помилок минулого. Найістотніший вплив на процеси становлення громадянського суспільства у країнах молоді демократії справляють: 1) наявність/відсутність демократичного досвіду у попередній історії центрально-східноєвропейських суспільств; 2) ступінь проникнення в ці країни авторитаризму (тоталітаризму); 3) фактор тривалості недемократичного режиму; 4) наявність міцної організації, яка б справляла спрямовуючий і консолідуєчий вплив у процесі демократичного переходу; 5) характер та інтенсивність власне демократичного переходу („оксамитових революцій”); 6) ступінь ротації влади та рівень імплементації демократичних інститутів у політико-правову площину під час „оксамитових революцій” [7, с. 91].

Крім того, логіку демократичного транзиту, а відтак і розвитку культури пам’яті посткомуністичних суспільств зумовлюють ряд специфічних факторів. Серед них українські дослідники відмічають ситуацію недостатньо консолідованої національної держави. Демократичний транзит у пострадянських державах поєднується з процесами „національного відродження”. На тлі високого рівня етнічної і національної неоднорідності будівництво держави дуже часто призводить до зростання націоналізму у посткомуністичних суспільствах і приходу до влади етнократичних режимів, що є несумісними з потребами демократизації [8, с.417]. Етнократична політика пам’яті зазвичай орієнтована на повне відновлення цілісної матриці суспільної пам’яті. Однак, на думку багатьох сучасних дослідників, успіх демократичного політичного переходу залежить рівною мірою як від процесів суспільного пригадування, так і від процесів забування. Так, український історик Я.Грицак вважає: „Оскільки суспільна пам’ять мітична, то її функціонування залежить не так від того, що ми пам’ятаємо, як від того, що ми забуваємо. Чи, точніше, від того, що ми погоджуємося забути” [9, с.65]. Забуття відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості: надміру бурхливий розвиток історичної науки часто являє небезпеку для нації. Окремі спогади можуть бути

надто болісними і суперечливими для суспільства, щоб слугувати його консолідації; деякі з них виключатимуть можливість інтеграції до європейських структур або співпраці із сусідніми державами. Відтак посилена увага до проблем історичного минулого також може загострити давні внутрішні за зовнішньополітичні конфлікти.

Протилежним до етнократичних інтерпретацій минулого у посткомуністичному просторі пам'яті є феномен *соціальної ностальгії* (від грец. *nostos* – повернення додому, *algos* - страждання, біль) за втраченим політичним режимом чи державним формуванням. Ностальгія, як стійкий комплекс негативних психічних переживань, поєднується зі станом самотності, відчуженості індивіда від соціального оточення, а іноді починає домінувати над іншими почуттями [10, с.227]. Вона особливо підсилюється загальноприйнятою, на думку українських дослідників О.Донченко та Ю.Романенко, для психокультури візантизму ідеалізацією минулого. При чому, залежність від минулого виявляє себе скоріше як формально-психологічна (емоційна), ніж етична. На практиці допускаються численні відхилення від ритуалів, обрядів, конформної поведінки, але детермінація минулим спрацьовує тоді, коли нове явище потребує виправдання та обґрунтування. Починаються пошуки аналогів у минулому, і якщо їх не знаходять, то новоутворенню відмовляють у життєздатності і швидко про нього забувають [11, с.192]. Ностальгія за комуністичним минулим носить деструктивний характер, може поширюватись у колі пануючих або опозиційних еліт молодих демократій та призводити до становлення реакційних режимів гальмування демократичного суспільно-політичного розвитку. Отже, аналізуючи посттоталітарну динаміку суспільної пам'яті, варто звертати увагу не лише на суб'єктів та способи відновлення насильно втрачених знань, але й на спроможність суспільства дати адекватні оцінки власного тоталітарного минулого.

Запропонований С.Требстом і вже згаданий вище термін „культура пам'яті”, яка розглядається дослідником як культура конструктивної дискусії про те, які події, хто, де і яким чином повинен спільно відмічати, поступово підводить нас до розуміння особливостей динаміки суспільної пам'яті в умовах *демократичних політичних режимів*. Культура суспільної пам'яті – це складний соціально-духовний феномен; результат і регулятор діалогу держава–громадянське суспільство; значима умова формування групової та індивідуальної, національної та глобальної політичної свідомості; вагомий фактор суспільного розвитку. Вона є важливою складовою політичної культури загалом та етнополітичної культури, зокрема. Остання, на думку В.Бабкіна, обумовлена ступенем демократичності суспільства, рівнем вирішення політичних і соціально-економічних проблем, у тому числі національного питання, загальним розвитком політичної та культурно-духовної сфери [2, с.213].

Демократичні політичні перетворення повинні сприяти розгортанню раніше прихованих, латентних структур суспільної пам'яті. Зрілому громадянському суспільству притаманні відчуття обов'язку перед минулими та прийдешніми поколіннями, пошана жертвності предків, розкаяння за помилки своїх попередників. Тому пам'ять демократичного суспільства завжди динамічна, відкрита до діалогу та публічної критики. У ній учасники політичного процесу не шукають засобів маніпуляції свідомістю громадян, а знаходять факти індивідуальної та групової ідентичності. Тут вже йдеться про культуру суспільної пам'яті, що закономірно постає складовою активістської політичної культури.

Основними рисами та критеріями розвиненої культури пам'яті є: перехід на позиції плюралістичного політичного мислення; усвідомлення і визнання загальнолюдських цінностей, розуміння необхідності досягнення балансу і гармонії міжнаціональних, державних, групових та індивідуальних інтересів в галузі політики пам'яті; здатність до критичного осмислення власного історичного минулого; вшанування пам'яті видатних постатей національної історії та жертв національних трагедій; повага до історичної пам'яті інших народів та національних, етнічних, політичних, регіональних, релігійних, культурних та інших меншин; відповідальність за скоєні помилки минулого; нерозривний

інтерес до політичної і духовної культури та історії свого народу, держави, всього світу тощо. Такій культурі пам'яті особливо близька мета європейського підходу до викладу подій минулого (такий підхід є підсумком колективних досліджень провідних європейських науковців), яка полягає не в тому, щоб нав'язати одне-єдине прочитання історії, а в тому, щоб осмислювати умови співіснування різних досвідів [4, с.226]. У цьому й полягає невинна динаміка суспільної пам'яті, котра зовсім не завершується разом зі встановленням демократичних політичних відносин та інститутів у суспільстві, але набуває нових векторів розвитку.

Отже, посткомуністична динаміка суспільної пам'яті проявляється у розширенні кола суб'єктів творення політики пам'яті; постійних пошуках консенсусу щодо інтерпретації подій тоталітарного та/чи авторитарного минулого; подекуди – у деструктивній ностальгії за попередніми державними утвореннями чи політичними режимами; в надмірних етнократичних заглибленнях у конфлікти власного історичного минулого; винесенні змісту суспільної пам'яті у предмет поточної політичної боротьби. Поряд з тим, демократичні політичні перетворення сприяють розвитку культури суспільної пам'яті, і навпаки – окремі зразки консенсусних домовленостей і культура ведення відкритого діалогу навколо питань інтерпретації подій минулого створюють сприятливий ґрунт для розвитку демократичної політичної свідомості.

Безумовно, перерахуванні особливості посткомуністичної динаміки суспільної пам'яті не вичерпують заявленої проблематики. Здійснена спроба проаналізувати розвиток пам'яті суспільства в умовах різних політичних режимів дає початок більш глибоким та детальним політологічним дослідженням даного феномену у його зв'язку з іншими явищами та процесами політичного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эндрейн Ч.В. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. [Пер. с англ.] / Ч.В. Эндрейн. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2000. – 320 с.
2. Основы политологии: курс лекций для высших учебных заведений / Авт. коллектив: В.Д. Бабкин, Н.И.Козюбра, В.В.Копейчиков и др.: УМК ВО, 1991. – 248 с.
3. 50/50: Опыт словаря нового мышления / [Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева]. – М.: Прогресс, 1989. – 560 с.
4. Європа та її болісні минувшини /Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л.Неймайер у співпраці з П.Боннарором; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009.- 272с.
5. Хорос В.Г. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г.Хорос, Г.И.Мирский, К.Л.Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – 336 с.
6. Рябчук М.Культура пам'яті та політика забуття / Микола Рябчук // Критика. - 2006. - січень-лютий. – с. 18 – 21.
7. Зеленько Г.І. Політична „матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
8. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [За заг.ред. В.Бакірова, М.Сазонова]. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008.- 576 с.
9. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232с. (Серія „De profundis”).
10. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К.: „Академвидав”, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).
11. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К.: Либідь, 2001. -334 с.